

KARS ŞEHRİNİN NÜFUSU
(XIX. Yüzyıl Ortası)
Kars City Population (Mid of XIX. Century)

Selahattin TOZLU

Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fak.

Hüseyin BULUT

Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Özet

Kars, Anadolu Türk Tarihinin kilididir. Hakkında yeterli araştırma olmayan bu şehir tarihine katkı olmak üzere, bu makale hazırlandı. Bu çalışma ile, Kars şehrinin 1850 yılı itibarıyla mahalleleri ve nüfusu ortaya konmuştur. Şüphesiz Kars, bir Türk şehridir, ama buna benzer çalışmalara daha çok ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Kars Şehri, Mahalleler, Nüfus, 1850 yılı.

Abstract

Kars is key figure of Turkish Anatolian history. In order to give support to the history of the city which has not been analysed, this article has been prepared with this study, it has been revealed that the history of Kars considering the year of 1850. With no doubt, Kars is a Turkish city, but it is needed this sort of studies.

Key Words: Kars City, Mahalles (Streets), Population, year 1850.

Huşusan Kars gibi serhadd-i mansûr
Ola şerr-i adûdan dâimâ dûr
Çü Karsdır Anadolu kilidi
Hüdâyâ sakla miftâh-ı ümîdi
Karlı Süleyman Şâdi

Giriş

Karlı divan şairi Süleyman Şadi'nin¹ söze döktüğü gibi, Kars, Anadolu'nun hem serhaddi hem de kilididir. Bu hususiyetini Doksanüç Harbine (1877-1878) kadar muhafaza eden belde, kırk yıllık Rus esaretinden sonra tekrar Türkiye'ye katılmıştı. Kars, Türklerin Anadolu'ya girdikleri ilk kapıydı. Bu bakımdan Kars, "Anadolu'nun Ötükeni", hatta, Anadolu Türk tarihinin ve kültürünün "mihver-i âlemi" olan bir Türk yurdudur. Anadolu'da kahır çekmiş birçok şehir olmakla birlikte, Kars kadar kahırlı başka bir şehir de yoktur. Çünkü Kars, Anadolu'ya adım atmak isteyen her dost ve düşmanın ilk çiğnediği topraktı. Dolayısıyla burası serhat ruhunun sesi, sözü, sazi, âşığı ve nihayet temsilcisiydi. Öyle ki, Kars'ın kadınları bile cesaret ve kahramanlıktan yana yazılara geçmişti.

Böyle mühim ve mübarek bir belde olmasına rağmen, hemen her Türk yurdu gibi Kars da birçok bakımdan ihmal edilmiştir. Bilhassa tarihi, Türkler tarafından ciddiyetle araştırılıp ortaya konmamıştır. Bu yoksulluk ilkin Karlı büyük Türk Tarihçisi merhum M. Fahrettin Kırzioğlu (10 Mart 1917-10 Şubat 2005) tarafından zenginliğe çevrildi ve onun çalışmaları sayesinde Kars'ın tarihi aydınlanmaya başladı. Son yıllarda da Atatürk Üniversitesinde çalışan tarihçiler Kars tarihinin bu kısmetsizliğini epeyce değiştirmiştir. İşte bu çalışma da, sözü edilen halkanın bir parçası olmak üzere hazırlanmıştır.

Tanzimat'ın Bir Tatbikatı Olarak Kars Eyaletinin Kurulması

Bilindiği gibi, Tanzimat'ın ilanından sonra bu programın tatbiki numunelere (pilot bölgelere) taksim edilmişti. İlk devlet merkezine yakın ve kontrolü kolay eyaletlerde uygulanarak tecrübe edilen bu proje; Tanzimat'ın ilanından altı yıl sonra, 1845 senesinden itibaren Erzurum gibi imparatorluğun uzak eyaletlerinde de tatbika başlandı. Erzurum'un ihtiva ettiği beldeler arasında Kars da vardı. Erzurum ve Trabzon eyaletlerinin idari taksimatının yeniden düzenlenmesi, Tanzimat'ın ilk uygulamasıydı. Daha evvel Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak idare edilen Kars, 1845 yılında aynı adla ayrı bir eyalet yapıldı. Eyaletin merkezi hususundaki yorumlar, Kars ile Ardahan arasında geçmiş ve Kars'ın eyalet merkezi olması kararlaştırılmıştı.

Bu yeni düzenleme sırasındaki yorumlar, Kars'ın serhat olmasından kaynaklanan önemini ortaya koymaktadır. Şöyle ki; Ardahan kazası, Çıldır (merkezi Oltu) ile Kars sancağının ortasında, havası mutedil ve eyalet merkezi yapılmaya daha uygun bir yerdedir. Fakat, mevki itibarıyla Kars daha nazik ve stratejik bir noktada bulunmaktadır. Bu sebeple Kars kazası, Kars eyaletine merkez yapılmaya daha münasipti. Böylece Erzurum ve Trabzon eyaletleri yeni bir idari taksimata kavuşturuldu: Daha önce Erzurum'a bağlı olan Kars, merkezi Kars olmak üzere yeni bir eyalet yapıldı. Keza, Erzurum'a yurtluk ve ocaklık ve bunları idare eden müdürler yoluyla bağlı olan Çıldır sancağı, yurtluk ve ocaklıkları iptal edilerek Oltu merkezli yeni bir eyalet haline getirildi. Ayrıca, yine evvelce Erzurum'a tâbi Livana (Artvin ve çevresi) kazası, uzaklığından dolayı Erzurum'dan ayrılarak daha yakın olduğu Trabzon eyaletine bağlı bir kaza yapıldı.²

XIX. asır başlarında Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olan Kars, aşağıda aktarılacağı gibi, bazen beş bazen de dört kazayı ihtiva etmiş ve bu haliyle XIX. yüzyılın ortalarına kavuşmuştu.

Nitekim, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında "Kars Paşalığı" beş kazadan ibarettir: 1-Taht (=Has), 2-Kağızman, 3-Keçivan, 4-Şüregel, 5-Zaruşad kazası. Kars'a bağlı köyler, bu kazalardan Taht (=Has) kazası içinde

yazılıdır. 1828 yılında Kars sancağının nüfus durumu aşağıdaki gibiydi:³

Kaza adı	Köy sayısı	Terkedilmiş veya Harap Köyler	Ermeni Hane	Müslüman Hane	Nüfus
Kars (Taht)	111	49	335	565	4.714
Keçivan	11	11	-	-	-
Kağızman	16	-	262	514	3.995
Şüregel	56	9	1.108	194	8.727
Zaruşad	54	6	137	614	4.609
Toplam	248	75	1.842	1.887	22.045

Demek ki, bu yıllarda beş kazalık Kars sancağının 248 köyünden 75'i terkedilmiş veya harap olup, sadece 173 köyünde ahali bulunmaktadır. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin toplam hanesi 3.729, nüfusu ise 22.045'tir. Ancak, Şüregel kazasında gösterilen 1.108 Ermeni hane epey tartışılacak durumdadır. Bunların çok büyük kısmı Rusya'ya götürülmeden önce sınıra yakın yerde toplanan Ermenilerdir ve çok azı Şüregel kazasındandır⁴. Çünkü, 1848 yılına ait bir nüfus defterinde 55 köyü olan Şüregel kazasındaki nüfusun çoğu "Karapapak" idi, aralarında bazı Ermeni ve Kürtler de vardı, ama epeyce azlıktı⁵. Zaten yukarıdaki tabloda diğer kazalardaki duruma bakıldığında da ifade edilen husus mümkün görünüyor, aksi halde açıklanamaz bir fevkaladelik vardır.

William J. Hamilton, 1836 yılında Kars şehri hakkında şunları yazar: Burada, Rus tahribatından evvel 3.000 hane olduğu söyleniyor. Bu rakam, Rus tahribinden öncesi için bile fazladır. Şehirde 20 cami ve dört hamam vardır.⁶ Yaklaşık 18.000 kişiye tekabül eden 3.000 hane rakamı gerçekten de fazladır. Çünkü, daha 1828 savaşı esnasında Kars'ta bulunan W. Monteith, şehirde 12.000 kişinin yaşadığını kaydeder⁷.

1837-1840 yılları arasında bölgeyi dolaşan Justin Perkins, Kars şehrinde 6.000 ilâ 7.000 nüfusun bulunabileceğini kaydeder⁸.

1837 yılının Mayıs ayında Kars şehrini gezen ve güzelce anlatan K. E. Abbott; şehirde 2.000 aile (families) bulunduğunu, bunun az bir kısmının Hıristiyan olduğunu yazar. Ayrıca 700 nizamiye askeri ile 300 sipahi vardır⁹. Bu da yaklaşık 12.000 nüfustur.

1843 yılında Kars'a gelen Karl Koch, 1828'deki Rus istilasında tahrip edilen şehirde, 12.000 nüfus ve sekiz minare kaldığını yazar¹⁰.

1846 yılında Kars'ı ziyaret ederek Kars Paşası Sırrı ile de görüşen İngiltere'nin Erzurum konsolosu W. R. Holmes, sancağın dört kazadan ibaret olduğunu belirtir. Bunlar; Has (=Taht), Kağızman, Şüregel ve Zaruşad kazalarıdır. Son sayıma göre, Kars'ta 20.000 kişi yaşamakta olup, bunun 400'ü Ermeni kalanı da Müslüman'dır¹¹.

İngiliz Konsolosunun Kars sancağını dört kaza olarak göstermesi

anlaşıldır. Çünkü Keçivan, bazen müstakil bir kaza olarak bazen de Kağızman'a bağlanarak idare edilmekteydi. Nitekim 1849 yılında durum böyledir. 1849'da Kars sancağının Taht, Şüregel, Zaruşad, Kağızman ve Keçivan adlı beş kazası olmasına rağmen, Keçivan kazasının nüfusu Kağızman'la birlikte yazılmıştı¹²:

Kaza	Köy Adedi	Müslüman Nüfus
Kars (Taht)	114	8.443
Şüregel	85	1.989
Zaruşad	50	2.297
Kağızman	17	2.323
Keçivan	15	Kağızman'a yazılı
Toplam	281	15.052

Kars Şehrinin Nüfusu (1848)

Bu başlık altında verilecek Kars şehri nüfusu, şehrin Tanzimat'tan sonra yapılan iyi bir yazımının sonucudur. Esasında Erzurum eyaletine ait olan bu yazım, mevcut ahalinin tespitinden ziyade askerlik ve vergi bakımından daha mühim bir yoklamadır. Hem Kars şehrinin dâhil olduğu defterden hem de diğer belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, bu yazım, 1848 yılında tamamlanmıştır¹³.

Demek ki, aşağıda nüfusları verilecek olan Kars şehri mahalleleri 1848 yılında bu haldedir. Bu defterde yalnızca erkek nüfus "nefer" olarak yazılmış ve bayanlara yer verilmemiştir. Dolayısıyla, bu defterde şehrin tam nüfusu yazılı değildir. Fakat mahallelerin "hane" sayıları defterde vardır ve haneye bakılarak tahmini nüfus tespit edilebilmektedir. Osmanlılar zamanında, bazı istisnalar hariç, hane adedi genellikle beş (=5) rakamıyla çarpılarak tahmini nüfus bulunmaktadır¹⁴. Fakat yukarıdaki bazı verilere bakılırsa, Kars için altı (=6) rakamı daha uygundur. Nitekim yayımladığım bu defterdeki "hane" adedi ile altı (=6) rakamı çarpıldığında tam olarak toplam nüfusu vermektedir.

Bu makaleye esas olan deftere göre Kars şehrinin 26 mahallesi¹⁵ vardır.

Şehirde ikamet eden Müslümanlar; tüvana (iş yapıp kâr etmeye muktedir), müsin (yaşlı) ve sıbyan (buluğa ermemiş ve vergiye esas olmamış çocuk) olarak yazılmıştır.

Ayrıca, askerler ve bunların mensup olduğu sınıflar da kayıt altına alınmıştır.

Gayrimüslimler ise, vergiye esas olmak üzere âlâ (durumu iyi olan), evsat (orta halli), ednâ (en aşağı halde) ve amelmande (iş göremez) adlarıyla kaydedilmiştir.

1-Tosipaşa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	15	3		
Sıbyan	15			
Müsin	7			
Nizamiye	1			
Zaptiye	1			
Yerli Topçu	1			
Toplam	40	3	23	138

2-Vaizzade Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	54	2		
Sıbyan	45			
Müsin	49	5		
Nizamiye	2			
Yerli Topçu	5			
Toplam	156	7	78	468

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Âlâ	1		
Evsat	14		
Edna	4		
Sıbyan	15		
Toplam	34	11	66

3- Cami-i Kebir (Büyükcami) Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	21	1		
Sıbyan	19			
Müsin	9			
Nizamiye	1			
Tımarlı	1			
Toplam	51		27	162

4- Cami-i Kümbet (Kümbet Camisi) Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	33	4		
Sıbyan	22			
Müsin	20			
Nizamiye	2			
Redif	1			
Yerli Topçu	1			
Tımarlı	2			
Toplam	82	4	38	228

5- Cami-i Evliya (Evliya Camisi) Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	15	1		
Sıbyan	15			
Müsin	19			
Nizamiye	1			
Tımarlı	2			
Toplam	53	1	28	168

6- Âbıçoruk Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	34	2		
Sıbyan	23			
Müsin	33			
Nizamiye	6			
Yerli Topçu	3			
Tımarlı	5			
Toplam	104	2	55	330

7- Kebir Abdi Ağa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	37			
Sıbyan	28			
Müsin	11			
Nizamiye	3			
Yerli Topçu	3			
Tımarlı	3	1		
Toplam	88	1	42	252

8- Küçük Abdi Ağa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	22	1		
Sıbyan	16			
Müsin	19			
Nizamiye	2			
Yerli Topçu	1			
Tımarlı				
Toplam	60	1	33	198

9- Taşcamı Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	38			
Sıbyan	34	1		
Müsin	26			
Nizamiye	3			
Toplam	101	1	46	264

10- Müftüoğlu Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	38	2		
Sıbyan	33			
Müsin	34			
Nizamiye	4			
Yerli Topçu	3			
Redif	1			
Tımarlı	2			
Zaptiye	1			
Toplam	116	2	55	330

11- Halil Efendi Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	41			
Sıbyan	36			
Müsin	40	2		
Nizamiye	5			
Yerli Topçu	5			
Redif				
Tımarlı	1			
Zaptiye	2			
Toplam	130	2	62	372

12- Tas Cami Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	26	1		
Sıbyan	22			
Müsin	17			
Nizamiye	3			
Yerli Topçu	3			
Redif	1			
Toplam	72	1	31	186

13- Ömer Ağa Camisi Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	20	3		
Sıbyan	15			
Müsin	11			
Nizamiye	4			
Yerli Topçu	1			
Tımarlı	3			
Toplam	54	3	29	174

14- Cami-i Atik Mahallesi (Bayram Paşa Kapisında)

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	77			
Sıbyan	73			
Müsin	55			
Nizamiye	16			
Yerli Topçu	3			
Redif	1			
Toplam	225		93	558

15- Cami-i Cedid Mahallesi (Behram Paşa Kapisında)

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	91			
Sıbyan	56			
Müsin	55			
Nizamiye	11			
Yerli Topçu	13			
Redif	1			
Toplam	227		103	618

16- Tezharap Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	30	1		
Sıbyan	43			
Müsin	33			
Nizamiye	6			
Kale Topçusu	3			
Redif	2			
Toplam	117	1	48	288

17- Hacı Seyyid Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	124	3		
Sıbyan	35			
Müsin	109	1		
Nizamiye	20			
Yerli Topçu	7			
Redif	1			
Toplam	296	4	178	1.068

18- Hocasade Camisi Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	155	2		
Sıbyan	85			
Müsin	108	1		
Nizamiye	17			
Kale Topçusu	10			
Toplam	376	3	191	1.146

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Alâ	1		
Evsat	10		
Edna	12		
Sıbyan	13		
Amelmande (çalışamaz)	1		
Toplam	37	14	84

19- Halfaoğlu Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	52	6		
Sıbyan	56	4		
Müsin	39			
Nizamiye	8			
Yerli Topçu	2			
Toplam	157	10	81	486

20- Ahmetpaşa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	29	1		
Sıbyan	22			
Müsin	19			
Nizamiye	7			
Kale Topçusu	3			
Toplam	80	1	42	252

21- Göncüoğlu Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	71	1		
Sıbyan	57			
Müsin	62	1		
Nizamiye	10			
Redif	2			
Kale Topçusu	8			
Toplam	210	2	100	600

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Evsat	1		
Edna	7		
Toplam	8	5	30

22- Hacışeref Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	83			
Sıbyan	48			
Müsin	76			
Nizamiye	16			
Redif	1			
Kale Topçusu	9			
Toplam	233		114	684

23- Mustafa Ağa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	93	3		
Sıbyan	60			
Müsin	86	2		
Nizamiye	5			
Kale Topçusu	15			
Toplam	259	5	127	762

24- Yusufpaşa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tüvana	107	2		
Sıbyan	86			
Müsin	87			
Nizamiye	7			
Kale Topçusu	7			
Toplam	284	2	140	840

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Evsat	4		
Edna	5		
Sıbyan	6		
Başka Yerde Tüvana	1		
Toplam	16	6	36

25- KİLİSE Mahallesi

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Alâ	2		
Evsat	13		
Edna	20		
Sıbyan	16		
Amelmande	1		
Toplam	52	18	108

26- Çukur Mahallesi

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Alâ	2		
Evsat	28		
Edna	24		
Sıbyan	36		
Amelmande	2		
Başka Yerde Edna	1		
Toplam	93	35	210

1848 yılında tanzim edilen bu deftere göre, Kars şehrinin 26 mahallesi vardır. Bu mahallelerde kayıtlı bulunan Müslüman nüfusun dağılımı şöyledir:

	Şehirde Bulunan	Başka Yerde	Yekün (Nefer)
Tüvana	1.306	39	1.345
Sıbyan	934	5	939
Müsin	1.024	13	1.037
Nizamiye	160		160
Redif	13		13
Yerli Yopçu	58		58
Kale Topçusu	48		48
Tımarlı	22	1	23
Zaptiye	5		5
Toplam			3.628
Toplam Hane	1.764		
Tahmini Nüfus	10.584		

Bu yazıma göre Kars şehrinde gayrimüslim olarak sadece Ermeniler yaşamaktadır. Ermenilerin toplam nüfusu şöyledir:

	Şehirde Bulunan	Başka Yerde	Yekün (Nefer)
Âlâ	6		6
Evsat	70	1	71
Edna	71	1	72
Sıbyan	86		86
Amelmande (Çalışamaz)	4		4
Toplam Hane	89		
Tahmini Nüfus	534		

Bu yazımlara göre şehrin toplam hane sayısı 1.853 olup; bunun 1.764'ü Müslüman 89'u gayrimüslim Ermenidir. Şehrin toplam nüfusu 11.118 kişidir ve bunun 10.584'ü Müslüman, 534'ü Ermenidir. Müslümanların toplam nüfusa oranı % 90, Ermenilerin toplam nüfusa oranı ise % 10'dur. Bu yazımın verilerine bakarak Ermenilerin ekonomik vaziyetinin kötü olduğu rahatça tespit edilebilmektedir. Çünkü, vergiye esas nüfusun içinde durumu gayet iyi sayılan 6, orta halli 70 ve kötü vaziyette 71 kişi vardır. Ayrıca, 4 kişi de çalışamayacak haldedir.

KAYNAKLAR VE DİPNOTLAR

¹ Süleyman Şâdi, Kırım Harbi sırasında delikanlı idi ve savaşı anlatan bir de manzum eser yazmıştı, fakat bu eser bulunamamış, dolayısıyla yayınlanamamıştı. Şâdi'nin hayatı, eserleri ve bilhassa Kırım Harbi sırasında Kars'ı anlatan "Muzaffer-nâme" adlı kayıp eserinin savaşa ilgili bölümlerinin yayını ve asıl metninin tamamı için bk. Selahattin Tozlu, "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-nâme", *Akademik Araştırmalar*, 2, Erzurum 1996, s. 123-144.

² Karanlı Merhum M. Fahrettin Kırzioğlu, 1995 yılında Kars Belediyesi tarafından Kars'ta düzenlenen I. Kafkas Sempozyumunda, İstanbul Üniversitesi'nden Ali Arslan'a, bir mesele dolayısıyla bazı hatırlatmalarda bulunacaktı. Bu hatırlatmalara geçmeden önce söze aynen şöyle başlamıştı: "Dinle ey genç kardeşim Ali Arslan, Sesleniyorum sana mihver-i âlem Kars'dan". Merhum Kırzioğlu'na göre Kars, dünyanın mihver-i idi (S.Tozlu).

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemî (A.MKT.)*, nu. 231/18.

⁴ Uschakoff, *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei, Während des Jahre 1828 und 1829*, I, Leipzig 1838, s. 76. Bu bilgilerin aynısı için ayrıca bk. Félix Fonton, *La Russie Dans L'Asie-Mineure, ou Campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829; et Tableau du Caucase*, Paris 1840, s. 183.

⁵ 1828 Osmanlı-Rus Savaşından birkaç yıl sonra Kars'a gelen iki misyonerin verdiği bilgiye göre; Erzurum Paşalığından 7.000, Kars Paşalığından 4.000 ve Bayezit'e bağlı yerleşmelerden 4.000 Ermeni aile (families) Rusya'ya göçürülmüştür. Bunların toplamı yaklaşık 75.000 kişidir (Eli Smith ve H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to The Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, London 1834, s. 91-94).

⁶ Hem Karapapaklara hem de Şüregel kazası köylerindeki nüfuslarına bk. Selahattin Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-", *Karadeniz Araştırmaları*, 7, Güz 2005, Ankara, s. 86-95. Bu makalenin ikinci kısmı, aynı derginin 9. sayısında (Bahar 2006, s. 90-110) yayımlandı.

⁷ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Account of their Antiquities and Geology*, I, London 1842, s. 194.

⁸ W. Monteith, *Kars and Erzeroum; With The Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, London 1856, s. 161.

⁹ J. Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia*, New York 1843, s. 121.

¹⁰ K. E. Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 12, 1842, s. 211. Seyahatin aslında sipahiler için "irregular horse (düzensiz süvari)" tanımı yapılmış ise de, bu tanımlama "başibozuk" asker için yapılır, sipahiler için doğru değildir, sipahiler "regular"dir.

¹¹ M. F. Kırzioğlu, "Kars", *İA*, VI, 363.

¹² Konsolosun notlarına bk. Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3, Ankara 1964, s. 241-243.

¹² BOA, *A. MKT.*, nu. 231/18.

¹³ Kars şehrinin nüfusunu aktaracağım deftere bk. BOA, *Cevdet Dâhiliye*, nu. 9608.

¹⁴ Osmanlılarda hane ve muhtelif karşılıkları için bk. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜEF. Tarih Dergisi (Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Armağanı)*, İstanbul 1979, s. 331-348.

¹⁵ 1848 yılında 26 mahalle kayıtlı olan Kars şehrinde, 1838 yılında 23 mahalle kayıtlıdır. 1848 yılında kayıtlı olduğu halde 1838 yılında kaydına rastlanmayan mahalleler Çukur, Tezharap ve Halfaoğlu Mahalleleridir. 1838 yılına ait Kars şehri yoklama ve vukuat defterine bk. BOA, *Maliye Nezareti, Ceride Odası Defterleri*, nu. 103.